www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری

تاريخى رەشىدي ①

مىرزا ھەيدەر كۆرەگان

موللامۇھەممەدنىياز ئىبن ئەلدۇلغەفۇر تەرجىمىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

«تاريخى رەشىدي» نىڭ مۇقەددىمىسى

ئۇ پادىشاھقا ھەددى ھېسابسىز مەدھىيە ۋە قىياسسىز مىننەتدارلىقلار بولسۇنكى، ئۇ زات شەك ـ شۇبھىسىز ئەلگ قەدىمىيدۇر، مەڭگۈلۈكتۇر ۋە ئەيىب ـ نۇقسانسىزدۇر. «ئۇ يەككە ـ يېگانىدۇر، ئۇنىڭ شېرىكى يوقتۇر» دېگەن ئايەت ئۇنىڭغا دەلىلدۇر. ئۇ ھەكىم (ئالىم) گە ئۇزلۇكسىز ماختاش ۋە تەشەككۈرلەر بولسۇنكى، ئۇنىڭ ھېكمىتى ئۇمىدسىزلىك ۋادىسىدا سەرسان بولغانلارنىڭ يۈزىگە رەھمەت ئىشىكىنى ئېچىپتۇ. غەم ـ قايغۇ كوچىلىرىدا سەرگەردان بولغانلارنىڭ قولىغا ئۇمىد گۈللىرىنى بېرىپتۇ. «ئاللانىڭ رەھمىتىدىن ئۇمىدسىزلەنمەڭلار» دېگەن ئۇلۇغ سۆزى بۇنىڭغا ئىسپاتتۇر. ئۇنىڭ ئۇلۇغ دەرگاھىدا يەر يۈزىنىڭ تەكەببۇرلىرى خارۇ زار ۋە بىئېتىبباردۇر. پەقىرلىق ۋە ئاجىزلىق بايىاۋاندىكى ئىگە ـ چاقسىز ۋە سەرمايىسىز بىچارىلەر ئۇنىڭ ساخاۋەتلىك داستىخانىدىن نېسىۋىدار ۋە بەھرىمەندۇر. شۇ قەدەر خەير ـ ئېھسان ئىگىسىدۇركى، ئۇنىڭ قوبۇل قىلىشىنىڭ بەرىكىتىدىن قوبۇل قىلىنغۇچىلارنىڭ كۆڭلىگە ئىقبال قۇياشى نۇر چېچىپتۇ. ئەيىبلەرنى ياپقۇچىدۇركى، پەلەكتەك قۇدرەتلىك پادىشاھلار ئۇنىڭ ئىلاھىيەت دەرگاھىدا ئىلتىجا ۋە تەلەپ قوللىرىنى تاۋازۇ ۋە يېلىنىش بىلەن ئېچىپتۇ. قۇدرەت ئىگىسىدۇركى، تۇرك جەڭگىۋارى دەپ ئاتالغان بەھرام (مىررىخ، مارس سەييارىسى) ئۇنىڭ ئۇلۇغ بارگاھىدا خىزمەت كەمىرىنى بېلىگە باغلىغان بەشىنچى مەجلىس (ئاسمان) پاسىبانىدۇر. ھىندى باتۇرى دەپ ئاتالغان كەيۋان (زۇھەل، ساتۇرن) يۇلتۇزى ئۇنىڭ سەلتەت پەردىسى ئالدىدا تۇرشاۋۇللۇققا بەلگىلەنگەن يەتتىنچى ئايۋان (ئاسمان) قاراۋۇلىدۇر. قەيرى ئاتارۇد (سەييارىسى) بولسا ئەبەدىيلىك دىۋانىدا ئوز ئەمرى بىلەن يارانقان، «نۇن. قەلەم بىلەن ۋە ئۇلار يازغان نەرسىلەر بىلەن» مەشغۇل بولۇشقا بەلگىلىگەن نازارەتچىدۇر. نەزم:

جەنابىدا شاھانى كەردۇن مەدار،
ئېرۇر ئاجىزۇ قاسىرۇ خاكسار.
نە سەركەشگە قىل ـ غەۋر قەھر ئەيلەگەي،

---

① بېشى ئالدىنقى ساندا

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

نه ئۇزر ئايتقانلارنى كەتكىل دېگەي.
ئاڭا خاس ئېرۇر كىبرىياۋۇ مەنىي،
كى مۇلكى قەدىيم ئولدى، زاتى غەنىي.

ئۇ زاتنىڭ جامالى بارگاھىنىڭ ئىشكى شۇ قەدەر يۇكسەكدۇركى، ئوي - پىكىر خەۋەرچىسى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئۇلۇغ سايىسىگە يېتىشكە ئاجىز، ئۇلۇغلۇق دەرگاھىنىڭ سەينالىرى شۇ قەدەر كەڭدۇركى، خىيال جاسۇسى ئۇنىڭ ئەتراپلىرىغا يېقىنلىشىشقا ئامالسىزدۇر. نەزم:

ئىززۇ ئەزىيزۇ ئەھەدۇ زۇلجەلال،
جەللۇ جەلىيلۇ سەمەدۇ لايەزال.
دەرگەهى پاكىدا ئانىڭ شاهلار،
قول ئاچىبان، رەھمەتىن ئەيلەپ سۇئال.

پەيغەمبەر ئەلەيهىسسالامغا پاك سالاملار ۋە بارلىق ئۇلۇغ مەدهىيىلەر بولسۇنكى، ئۇنىڭ لەۋهەلىرىنىڭ سەھىپىسى «ئاللا هەقىقەتەن پەيغەمبەرگە رەھمەت يوللايدۇ، پەرىشتىلەرمۇ هەقىقەتەن (پەيغەمبەرگە) مەغپىرەت تىلەيدۇ» دېگەن مەزمۇنىدا يارلىقى بىلەن زىننەتلەنگەن، نەزم:

نۇرىغە بائىس ئېرۇر پەرتەۋى قۇدۇس مەلەكۇت،
فۇيۇزىگە قائىمى ئەرش جەلالى جەبەرۇت.
نىسارى دەرگاهى سۇلتان سەلاتىنى باتاجۇ تەخت،
ۋە مەهرەمى هەرەمى لى مەئەللاهۇ ۋەقت.

ئۇ شۇ قەدەرئىلىم ۋە دۆلەت ئىگىسىدۇركى، ئىيسا رۇھۇللا: «مەن هەقىقەتەن ئاللا ئەۋەتكەن، مەندىن بۇرۇن كەلگەن تەۋراتنى تەستىقلىغۇچى، مەندىن كېيىن كېلىدىغان ئەھمەد ئىسىملىك پەيغەمبەر بىلەن خۇش خەۋەر بەرگۈچى پەيغەمبەرمەن» دېگەن بېشارەتنى ئۇپۇقنىڭ هەممە ئەتراپلىرىغچە يەتكۈزگەن ۋە بۇ بېشارەتنىڭ شاراپىتى بىلەن «ئاللانىڭ ئىزنى (رۇخسىتى) بىلەن ئۆلۈكلەرنى تىرىلدۇرىمەن» دېگەن شەرەپلىك مەنزىلگە يېتىشتى. نەزم:

چۇ ئىيسا مەقدەمىگىدىن بەردى مۇژدە،
بۇ مۇژدە يۇمىندىن تىرگۈزدى مۇردە.

مۇسا ئەلەيهىسسالامنۇ «ئاللا ئەھمەد (مۇھەممەد) نىڭ ئۇممەتلىرىنى» يارانقاي» دېگەن ئارزۇ قوللىرىنى ئۇنىڭ ئەبەدىيلىككە ئۇلانغان دۆلىتىنىڭ غانجۇغىسىغا قويدى. ئاشۇ ئارزۇنىڭ بەرىكىتى بىلەن ئاپئاق خاسىيەتلىك قولغا ئېرىشىپ، بەخت - سائادەت تاپتى. نەزم:

مۇھەممەد نۇرى ئەينى ئەهلى بىينىش،
گۈلى بوستان سەرايى ئافەردىنىش.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب توری

جەھان سەرۋەرلەرنىڭ سەرۋەرىدۇر،
داغى كەۋنەينىنىڭ تاجى سەرىدۇر.

ئۇنىڭغا ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا، ئەسھابلىرىگە ۋە ئەۋلادلىرىغا دۇئا ۋە سالاملار بولسۇنكى، ئۇلار تاللانغانلار تەختىگاھىنىڭ يۈكسەك مەرتىۋىسىدە ئورۇن ئالغان ۋە «تەبلىغ قىلغانلىقىمغا سىلەردىن ھەق تەلەپ قىلمايمەن، پەقەت تۇغقانچىلىق ھەققى ئۈچۈن مېنى دوست تۇتۇشۇڭلارنى تىلەيمەن» دېگەن خىتاب مەيدانىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن زاتلىرىدۇر. ئۇنىڭ بارلىق ئەگەشكۈچىلىرى، دوستلىرى ۋە يارەمچىلىرىگە دۇئا ۋە سالاملار بولسۇنكى، ئۇلار ھەقىقەت مەيدانىنىڭ جەسۇر جەڭچىلىرى، تەرىقەت دەرگاھىنىڭ ساداقەتمەن ئاشىقلىرىدۇر.

خۇسۇسەن، خەۋەرچىلەرنىڭ ئۈلگىسى، ياخشىلارنىڭ ياخشىسى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىزباسارى، ئۇنىڭ غاردىكى يېگانە ھەمراھى، مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى، راستچىل، ساداقەتمەن ئەبۇبەكرى سىددىق (تەڭرى ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ۋە ئۇنىڭغا سالام ئەۋەتكەي) قا، نەزم:

ئانداكى ئۇرماق ئولسە ۋەفاۋۇ سەخا دەمەن،
كىمدۇر دېمە، ھەزرەتى سىددىق ئېرۇر يەقىن.

زامانىنىڭ قابىلىيەت ئىگىسى، ئىزباسارلىق مەرتىۋىسىنىڭ ساھىبى، ساۋابلىق بىلەن خاتالىقنى (توغرا بىلەن خاتانى) ئېنىق ئايرىغۇچى، مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ئۇمەر ئىبن خەتتاب (تەڭرىنىڭ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي) قا، نەزم:

يەتتى كەمال ئەۋجىغە دىن مېھرى ئۇل زەمان،
سايە سالدى زۇمرەئى ئىسلام ئۇزرە ئۇمەر.

«قۇرئان» نى جەملەپ چىققان، ھەرقاچان، ھەرزامان مۇلايىملىق ۋە شەرم ـ ھايانىڭ كانى بولغان، مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ھەزرىتى ئۇسمان ئىبن ئەففان (تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي، ئۇنىڭدىن رازى ۋە مەمنۇن بولغاي) غا، نەزم:

دېدىمكى مەن مەھى تېيرۇ ناھىدنى،
كېرەك ئەيلەمەك مەدھى خۇرشىدنى.

ھەشەمەتلىك، تەمكىن ۋە ئۇلۇغۋار ئىمام، دۇلدۇل ۋە زۇلپىقار ئىگىسى، «ھەممىدىن ئۇستۇن» دېگەن يارلىقنى تۇنۇقۇچى، «لافەتا» نامى بىلەن تونۇلغۇچى، سىر ـ ئەسرارلارنىڭ ئىگىسى، پەيغەمبەرنىڭ غالىب جەمەتى، مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ئەلى ئىبن ئەبى تالىب (ئاللا ئۇنىڭغا ياخشىلىق ئاتا قىلغاي) قا، نەزم:

خۇدانىڭ ۋەلىيسى، رەسۇلغە ۋەسىي،
ۋەلىي ئېردى بىشەككۇ شۇبھە ئەلي.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يۈزى ئول جمهەتدىن ئېرۈر چۈن قۇياش،
يۈزىن قىلدى تۆرتۈنچى چەرخ ئۈزرە پاش.

نەزم:

ئولكىم ئانىڭدە خەتمە ئېرۈر ئىلم ئىلە سەخا،
ئەممزادەئى رەسۇل ئېرۈر، شاهى لافەتا.

دۇئا ۋە سالاملار بولسۇن.

يەنە ئىككى شاهزادە ئىمامغا سانسىز سالام، مەدھىيىلەر بولسۇنكى، ئۇلار پەيغەمبەر ئەلەيهىسسالامنىڭ كۆز قارچۇقلىرى، جىگەر پارىلىرى، ئەرشكە يەتكەن بۇيۇك زاتنىڭ ئامراق نەۋرىلىرى، پۈتكۈل ئالەمنى يارانتۇچى ۋە پەرۋىش قىلغۇچى تەڭرىنىڭ دوستى (مۇھەممەد ئەلەيهىسسالام) نىڭ كۆز نۇرلىرىدۇر. نەزم:

دەينۇ ئۇلار هەم بۇلاردىن تەمام،
هەمەسگە يەتكەي دۇرۇدۇ سەلام.

ياخشىلارنىڭ خوجىسى، خۇش خەۋەرلەرنىڭ مەنبەسى پەيغەمبەر ئەلەيهىسسالامنىڭ شەرەپلىك تاغلىرى بولغان هەزرىتى ئەمىر هەمزە ۋە هەزرىتى ئەببىاس — ئۇلار شەرئىەت چېدىرىغا تۇڭرۇك، دىن ئۆيىگە ئاساس ئىدى — قاتارلىقلارغا ۋە پاكلىقتا نامى كامال تاپقان ئون ئۇلۇغ ساهابىگە ۋە ئۇلارنىڭ پاك روهلىرىغا كۆپتىن كۆپ دۇئا ۋە سالاملار بولغايكى خىلاپەت تەختى ئۇلار ۋۇجۇدى بىلەن زىننەتلەنگەنىدى، ئۇلار (هاكىمىيەت ئىشلىرىنىڭ چېڭەر سەركەردىلىرى، شەرئىەت دۇنياسىنىڭ قابىل هاكىملىرى) ئىدى — تەڭرىتائالا ئۇلارنىڭ هەممىسىدىن رازى ۋە مەمنۇن بولغاي.

بۇلاردىن كېيىن، ئۆتكۈر كۆزلۈكلەر نەزەرىگە ۋە دانىشمەنلەر كۆڭلىگە شۇ نەرسە مەخپىي قالمىغايكى، تەڭرىنىڭ مۇقەددەس ساماۋى سۆزلىرىدىن ئىبارەت بولغان ئالقىشقا سازاۋەر ئۇلۇغ كىتاب «قۇرئان» بولسا مۇهەممەد ئەلەيهىسسالامغا چۈشكەن بۇيۇك مۆجىزىلەر ۋە ئوچۇق ـ ئاشكارا هۆججەتلەردىن بولۇش، «ئاللا سۆزلىرىنىڭ توپلىمى» سۈپىتى بىلەن تەرىپلىنىدۇ. ۋە ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى، بۇيۇك ۋە مۇقەددەس تەڭرىنىڭ يەككە يېگانىلىقى، ئىككىنچىسى، مۇهەممەد ئەلەيهىسسالام — ئۇنىڭغا تەڭرىنىڭ دۇئا ۋە سالاملىرى بولغاي — شەرئىتىنىڭ هۆكۈملىرى، قالغان قىسمى بولسا تارىخلاردىن تەركىب تاپقاندۇر. دېمەك، «ئۇنى پەقەت پاك بولغانلارلا تۇتىدۇ» دېگەن ئايەت مەقسەتلىرىنىڭ ئوچتىن بىر قىسمى قەدىمدە ئۆتكەنلەرنىڭ ئەهۋاللىرىنى بىلىشتىن ئىبارەتتۇر. بۇ مەنە بولسا، تارىخ ئىلمىنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئىسپاتلايدىغان ئوچۇق دەلىل، كۈچلۈك پاكىتتۇر. بۇ ئىلىمنىڭ پايدا ـ مەنپەئەتلىرىنى هەر ساهە، هەر تائىپە كىشىلىرىنىڭ هەممىسى بىردەك ئېتىراپ قىلىدۇ. كۆپ ساندىكى خالايىق، بەلكى ئالەم ئەهلىنىڭ هەممىسى بۇ ئىلىمگە ئەمەل قىلىدۇ ۋە بۇرۇن ئۆتكەنلەردىن رىۋايەت، هېكايەتلەر كەلتۈرىدۇ. ئۇنى ئۆزلىرىگە دەلىل ـ هۆججەت قىلىدۇ. ئۇنىڭغا قەتئىي رىئايە قىلىدۇ. بولۇپمۇ تۈركىي قوۋملەردە، هەممە هادىسىلەر، هەرقانداق بىر مۇهىم ئىشلارنىڭ هەممىسىدە، بەلكى پۈتكۈل مۇئامىلە ـ ئالاقىلەردە ئۇلارنىڭ

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری

سۆزلىرى ھېناسىنىڭ ئاساسى ئىلگىرى ئۆتكەنلەرنىڭ رىۋايەتلىرى ۋە ھېكايەتلىرىگە تايانغان بولىدۇ. شۇ تۇپەيلىدىن قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ ئاجىز بەندىسى پېقىر مىرزاھەيدەر ئىسمى بىلەن تونۇلغان مۇھەممەد ھەيدەر ئىبن مۇھەممەد ھۈسەين گۆرەگان ئۆزۈمنىڭ ئاجىز ۋە ئىقتىدارسىزلىقىمغا قارىماي، زۆرۈرىيەت تۇپەيلىدىن ئىلاجسىز بۇ ئىغىر ئىشقا قەدەم قويدۇم. چۈنكى، موغۇل خاقانلىرى شەھەر ۋە دېيارلارنى ئىشغال قىلىشتىن بارا - بارا كۆچمۈللىرى سوۋۇپ، سەلتەنەتلىرىدىن يىراقلاپ ئاۋات ئالەمنى تاشلاپ، بىپايان جەزىرىدە ۋە مال - دۇنيالىرى بىلەنلا قانائەتلىنىدىغان بولدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار ئارىسىدا تارىخ يېزىلماپتۇ. ئۇلار ئۆتكەنلەرنىڭ ئىش - ئىزلىرىدىن ئاڭلىغان رىۋايەتلىرى ئارقىلىقلار ھېكايەت قىلىشىدۇ. ھالا تارىخقا توققۇز يۈز ئەللىك بىر بولغان بۈگۈنكى كۈندە بۇ تاغىپە ئارىسىدا بۇنداق ھېكايەتلەرنى يادقا بىلىدىغانلاردىن بىر كىشىمۇ قالماپتۇ. پېقىرنىڭ بۇنداق مۇشكۈل ئىشقا جۈرئەت قىلىشىم شۇنىڭ ئۈچۈن زۆرۈر بولدىكى، ئەگەر بۇ ئىشقا مەن جۈرئەت قىلمىسام ئىدى، موغۇل خانلىرىنىڭ ئەھۋاللىرى ھايات سەھىپىسىدىن پۈتۈنلەي يوقالغان بولاتتى. مەن قانچىلىك ئويلىغان ۋە ئەقىل كۆزى بىلەن كۆزەتكەن بولسامۇ، لېكىن ئۆزۈمدە بۇ ئىشقا يارىغۇدەك لاياقەتنى تاپالمىدىم، چۈنكى كىتابنىڭ مۇقەددىمىسى ۋە سۆز بېشى بۈيۈك تەڭرىنىڭ ھەمدۇ سانالىرى ۋە كەرەملىك پەيغەمبىرىمىزنىڭ مەدھىيە ۋەدۇئاسى بىلەن زىننەتلىنىپ، كۆركەملەشتۈرۈلىدۇ، ئەمما مەن ئۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايمەن. نەزم:

مەنى بىچارە سەۋدازەدەئى سەرگەردان،
قايسى تىل بىرلە دەيىن ھەمدىنى خۇداۋەندان.
مەن كىمۇ ھەمدىگە، ھەيھات، دىلىم لەرزە قىلۇر،
ماڭا بەس، سۈرسەم ئەگەر زىكرى ھەدىسىغە زەبان.

شۇڭا، تەۋەررۈك ۋە تەمەننا يۈزىسىدىن «زەپەرنامە» نىڭ — بۇ ئارفلار يېتەكچىسى، تەرىقەتئەھلىنىڭ يول باشچىسى، ئەسلىي ئىلىملار ۋە تارماق ئىلىملارنىڭ يېتۈك ئالىمى، نەقىل ئىلمىنىڭ پېشۋاسى مەۋلانا شەرەپىددىن ئەلى يەزدىي (تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت ۋە مەغپىرەت ئاتا قىلغاي) نىڭ يازغان ئەسەرلىرىدىندۇر — مۇقەددىمىسى، ئىپتىداسىنى ئەينەن نەقىل قىلدىم. چىڭگىزخاندىن تاكى تۇغلۇق تېمۇرخانغىچە بولغان موغۇل خانلىرىنىڭ ئەھۋاللىرى ۋە موغۇل ئەھلىنىڭ ھېكايەتلىرى مەۋلانانىڭ ئەسىرىدىمۇ كېيىنكى تارىخلاردىمۇ زىكىر قىلىنغان. ئەمما، تۇغلۇق تېمۇر خاندىن كېيىنكى خانلارنىڭ ئەھۋاللىرى تارىخ كىتابلىرىدا شەرھلەنمىگەن. پەقەت بەزى جايلاردا سۆز مۆرىتى كېلىپ قالغاندا باشقا خاقانلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇرۇشتا ئۆز بايانلىرىغا تەرتىپ ھاسىل قىلىش يۈزىسىدىن، ئۇلارنىڭ سۆزلىرىدىن قانچىلىك بايان قىلىش كېرەك بولسا شۇنچىلىك يېزىپتۇ. ئۇنىڭدىن زىيادە يېزىشقا ئىلتىپات قىلمىشماپتۇ. دېمەك، بۇ پېقىر بۇ تارىخنىڭ ئىپتىداسىنى تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ زىكىرلىرىدىن باشلىدىم.

بۇنىڭدىكى سەۋەب ئۈچ: بىرى، تۇغلۇق تېمۇر خاندىن ئىلگىرىكى خانلارنىڭ ئەھۋاللىرى تارىخ كىتابلىرىدا زىكىر قىلىنغان. تۇغلۇق تېمۇر خاندىن كېيىنكى خانلار زىكرىنى ھېچ كىتابتا شەرھى قىلىمىغان. دېمەك، تارىخ كىتابلىرىدا زىكىر قىلىنمىغان بۇ ھېكايەتلەرنى يېزىپ چىقىش لايىق كۆرۈلدى ۋە تۇغلۇق تېمۇر كۆرۈلدى ۋە تۇغلۇق تېمۇر خاندىن ئىلگىرى

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

ئۆتكەن خانلارنىڭ زىكىر تەۋەررۈك زىيارەتگاھلارنىڭ تەزكىرىلىرىدە بايان قىلىنىپتۇ. شۇڭا، ئۇلارنى يەنە قايتا بۇ كىتابتا تەكرار قىلماق گويياكى پۈرات دەريياسى لەۋزىدە قۇدۇق قازغاندەك ئىش بولىدۇ. ئىككىنچى سەۋەب شۇكى، تۇغلۇق تېمۇر خاندىن كېيىن، ھېچبىر خانغا ئۇ دەرىجىدە ئۇلۇغ ئالىي مەرتىۋە، ئۇ قەدەر كۆپ پەتھى - نۇسرەت ۋە ئۇ قەدەر ئۇلۇغلۇق ۋە سەلتەنەت مۇيەسسەر بولماپتۇ. ئۇچىنچى سەۋەب شۇكى، موغۇل خانلىرىدىن ئاشۇ تۇغلۇق تېمۇر خان ئىسلام شاراپىتىگە مۇشەررەپ بولغاندىن كېيىن، تامام موغۇل ئەھلى كۈپۈرلۈق ئاسارىتىدىن خالاس بولۇپ، باشقا خالايىقلارغا ئوخشاش ئىسلام ھۆرىيىتىگە داخىل بولۇپتۇ. دېمەك، مۇشۇ زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن بۇ تارىخ تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ نامى ۋە ئۇنىڭ مۇبارەك زىكىرلىرى بىلەن ئىپتىدا قىلىندى.

يەنە ئۇچ تۈرلۈك مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن بۇ تارىخ «تارىخى رەشىدىي» ئاتالدى: بىرىنچىدىن، تۇغلۇق تېمۇر خان ھەزرىتى مەۋلانە ئەرشىددىننىڭ قوللىرىدا مۇسۇلمان بولۇپتۇ. بۇنىڭ بايانى پات - يېقىندىلا زىكىر قىلىنغۇسى. ئىككىنچىدىن، تۇغلۇق تېمۇر خاندىن ئىلگىرى بەراق خان ۋە بەراق خاندىن كېيىن كېپەك خان مۇسۇلمان بولۇپتۇ. ئەمما، موغۇل خانلىرى ۋە موغۇل ئۇلۇسى ئىسلامدا رۇشدى[1] رۇشد تاپماپتۇ. بەلكى مۇرتەد بولۇپ (يېنىۋېلىپ)، جەھەننەم يولىنى تۇتۇپتۇ. ئەمما، بۇ دۆلەتمەن تۇغلۇق تېمۇر خان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، مۇغۇل ئۇلۇغسىغا ئىسلامدا تەلتۆكۈس رۇشدى ھاسىل بولدى. بۇ كىتابنىڭ ئىپتىداسى تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ زىكىرلىرى بىلەن باشلانغان بولغاچقا، بۇ تارىخنى «رەشىدىي» ئىسمى بىلەن ئاتىماق مۇناسىپ كۆرۈلدى. ئۇچىنچىدىن، ئاشۇ موغۇل خانلىرىنىڭ ئاخىرى بۇ كۈنلەردە ئەبدۇررەشىد خاندۇر. بۇ تارىخ ئۇنىڭ ئېتىغا ۋە ئۇنىڭ ئەھۋالىغا ئاتاپ يېزىلىدۇ. شۇڭا، بۇ ئۇچ تۈرلۈك مۇناسىۋەت بىلەن بۇ تارىخقا «تارىخى رەشىدىي» دەپ ئات قويۇلدى. بۇ تارىخ ئىككى دەپتەرگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى دەپتىردە، تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ دەسلەپكى ئەھۋالىنىڭ بايانلىرىدىن، تاكى ئەبدۇررەشىدخانىنىڭ زىكرىغىچە بايان قىلىنىدۇ. ئىككىنچى دەپتىردە، پېقىرنىڭ ئەھۋاللىرىم ۋە ئۆزۈمنىڭ، چاغاتاي خانلىرى ۋە باشقىلارنىڭ ئەھۋاللىرىدىن پېقىر كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىم — چۈنكى، مەن ئۇ جامائەتكە ئەسىرداش ئىدىم — ۋە ئۇلارنىڭ ۋەقەلىرى بايان قىلىنىدۇ. چۈنكى پېقىرنى پاك ۋە ئۇلۇغ تەكرى ئۆزىنىڭ كەم - كۈتىسىز ئىنايىتى بىلەن موغۇل ئۇلۇسىدىن تاشقىرى، ئۇلاردىن پەرقلىق ۋە ئۇلارغا بىھاجەت قىلىپتۇ. خانلار مېنىڭ ئۇرۇغ - تۇغقانلىرىمدىن، بەلكى خال ۋە ھاممىلىرىمدىن بولغان تۇرۇقلۇق ئۇلاردىن ماڭا شۇ دەرىجىدە ناچار، شۇنچە ناساز ئىشلار ۋە تۇراقسىز مۇئامىلىلەر سادىر بولدىكى، ئىككىنچى دەپتەردە، بۇ ھەقتە ئازراق زىكىر قىلىنىدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە ئۇلارنىڭ قەلبىدىكى قىساس ئۆچمەنلىك شۇ دەرىجىدەدۇركى، مەسلەن پېقىرنىڭ ئىسمىم ھەيدەردۇر، بۇ « ھاياتلىق مەندىدۇر» دېگەن مەنىگە ئىگە. ئۇلار ئەگەر بۇ مەنىنى پەملىسە، ئەلۋەتتە مېنىڭ بۇ پىكرىمگە قارشى بىر مۇھىم ئىشنى ئىختىيار قىلمىدۇ. نەزم:

سەن ئەگەر ئەيلەسەڭ بىھىشتكە ئەزم،
ئۆزگىلەر دەۋزەخ ئىختىيار قىلۇر.

مېنىڭ ھەسبۇ ھالىم بۇدۇركى، نەزم:

① رۇشدى — (1) توغرا يول تېپىش، توغرا يولغا چۈشۈش؛ (2) يېتىلىش، يېتۈكلۈك، كامالەت.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

سېنىڭدۇر غەمىڭ يارى ناگۇزىرىمدۇر،
جەفا قىلۇر گېسەڭ گول بارچە دىلپەزىرىمدۇر.
ماڭا بەس ئۇشبۇ سائادەتكى، چۇن مېنى كۆرسەڭ،
دىلىڭغا كەچسەكى: ئۇشبۇ گەدا گەسىرىمدۇر.

پېقىرنىڭ ئاتا ـ ئانامنىڭ ئاتىسى تا ئەچچە پۇشتىغىچە ھەممىسى خانلارنىڭ نەۋرە تۇغقانلىرىدۇر. بۇ تەرەپتىن ئەسەب ئاشۇنداق: شۇ تۇپەيلىدىن پېقىر ئۇچ ياش ۋاقتىمدا ناھايىتى غېرىب ۋە يېتىملىك ھالىتىمدە سۇلتان سەئىدخانىنىڭ خىزمىتىگە مۇشەررەپ بولغانىدىم. سۇلتان سەئىدخان ئاتىلىق شەپقىتى بىلەن مېنى يېتىملىك تەسىرىدىن خالاس قىلدى. مۇھەببەت ۋە تۇغقانلىق مېھىر ـ شەپقىتىنى شۇ قەدەر چىڭ ۋە ئۇزۇنغىچە كۆرسەتتىكى، ئۇنىڭغا ھەتتا خانىنىڭ بۇرادەرلىرى ۋە پەرزەنتلىرىمۇ ھەسەت قىلىشاتتى. تاكى 24 يىل ئۇ خانىنىڭ جەننەت ماكان خىزمىتىدە ھۇنەر ـ كەسىپلەردىن ئەخلاق ـ پەزىلەتلەردىن ۋە ئىلىم مەرىپەتلەردىن تەلىم ئېلىش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئۇلۇغلۇق ۋە ھەشەمەت بىلەن ھايات كەچۈردۇم. خەت پۇتمەك، شېئىر ئېيتماق، ئىنشا (نەسىر يېزىقچىلىقى) رەسساملىق، نەققاشلىق ئىلىملىرىدە، زاماننىڭ مۇمتاز، بەلكى ماھىرلىرىدىن بولدۇم. يەنە ئۆزگە ھۇنەرلەردە، مەسىلەن خاتەم بەند (مۆھۈر — ئۇزۇكچى) لىك، ھەككاك (تاشچى، تاش ئويمىچى) لىق، زەرگەرلىك، سەرراج (ئىگەرچى) لىق، چۆپ تاراش (ياغاچ قىرغۇچى، قىرمىچىلىق) لىق، مۇغەننىي (نەغمىچى، سازەندە) لىك، ئوقياچىلىق ۋە باشقا تۇرلۇك كەسىپلەردىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر ـ بىرلەپ شەرھىلەنسە گەپ ئۇزىرايدۇ. قىسقىسى، ھەممە ھۇنەر ـ سەنئەتلەردە شۇ دەرىجىگە يەتتىمكى، ئۇ ھۇنەر ـ كەسىپلەرنىڭ يېتۈك ئالىملىرى ۋە ماھىر ئۇستازلىرى پېقىرغا شاگىرت بولماققىمۇ ئاجىز كەلدى. بۇ ھەممە پەزىلەت ۋە ھۇنەرلەرنى ئىگىلىشىمگە خانىنىڭ سايە ـ سەۋەبلىرى ۋە تىرىشچانلىقلىرى سەۋەب بولدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە سەلتەنەت ئىشلىرى، كېڭەش مەسلىھەت ئۇسۇللىرى، جەڭ قائىدىلىرى، كېچىلىك ھۇجۇم، ئوقيا ئېتىش، ئوۋ ئوۋلاش، ئوۋغا يېتەكچىلىك قىلىش، قاتارلىق دۆلەت ئىشلىرىدا زۆرۈر لازىم بولغان بارلىق كەسىپلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇستازىم، ۋە تەربىيىچىم ھەزرىتى خان ئىدى. يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان ھۇنەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە يەنە خانغا شاگىرت ئىدىم. ئاشۇنداق سائادەتمەن خانىنىڭ پەرزەنتىدىن پېقىرغا شۇقەدەر مۇئامىلىلەر يەتتىكى ئۇنىڭدىن پامانران ۋە قاتتىقراق مۇئامىلە يوق ئىدى. ئۇ مۇئامىلىلەرنى خانىنىڭ ماڭا قىلغان ئېھسانلىرى ۋە مۇرۇۋۋەتلىرىگە مۇقابىلە قىلىمەن. مەيلى قوبۇل قىلسۇن، مەيلى رەت قىلسۇن، بۇ كىتابنى خانىنىڭ پەرزەنتىنىڭ ئېتىغا ئاتاپ يازىمەن. تاكى بۇ كىتاب مەندىن ئۇنىڭغا ۋە ئالەم ئەھلىگە يادىكار قالغاي. بۇ كىتابنىڭ ئىسمى ئۇنىڭ ئىسمىدىن ئېلىندى. ئۇنىڭ مۇبارەك ئۇنۋانلىرىنى يىغىنچاق ئېيتقاندا مۇنداق: خاقان ئىبنۇل ـ خاقان سۇلتان ئىبنۇس ـ سۇلتان ئەلمۇتەۋەككىل ئەللاھۇل ـ مەلىكۇل ـ مەنان ئەبۇل ـ مۇزەففەر ئەبدۇررەشىدخان ئىبنى سۇلتانۇل — مەبرۇر ۋە خاقانۇل — مەغفۇر ئەسسەئىدۇش ـ شەھىد ئەبۇل فەتھ سۇلتان سەئىدخان غازى خان، نەزم:

سىفاتىڭنى ئايتماقغە ھەيدەر تىلى، كى ئۇل كوھىقافى جەلالەتدۇرۇر.
ئىبرۇر گۇڭگۇ، نەھەد مەقالەتدۇر. كى جاھى جەلالىڭدىن، ئەي شەھرىيار،
مۇھىتى ئەزىيم شاھى ئەبدۇررەشىد، دېمەك مۇندىن ئارتۇق مەلالەتدۇرۇر.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

«تاریخی رەشىدىي» نىڭ ئىپتىداسى

ھەممىنى يارانقۇچى مۇقەددەس تەڭرى ئەزەل كۈنىدە پۈتۈن روھلارنى يارانقاندا، «مەن كىم» دېگەن نىداسى بىلەن پۈتكۈل ئەرۋاھلارغا ئورتاق خىتاب قىلدى. بەزىلەرنى سائادەت بىلەن «پۈتكۈل مەۋجۇداتنى يارانقۇچى ئاللا» دېيىش شەرىپىگە ئېرىشتۈرۈپ، توغرا جاۋاب بېرىشكە مۇۋەپپەق قىلدى. بەزىلەرنى خارلىق بىلەن «ئاللا ئۇلارنىڭ دىللىرىنىڭ ۋە قۇلاقلىرىنى پېچەتلىۋەتكەن، ئۇلارنىڭ كۆزلىرى پەردىلەنگەن» دېگەن داغۇ ھەسرەتلىك تامغىنى ئۇلارنىڭ پېشانىسىگە باستى. «ئۇلار گاسدۇر (ياخشىلىقنى ئانچىلمايدۇ)، گاچىدۇر (ياخشى ئىشنى سۆزلىيەلمەيدۇ)» دېگەن ئايەتنىڭ مۆھۈرىنى ئۇلارنىڭ تىللىرىغا باستى. تەڭرىتائالانىڭ شۇنچە كامىل ھېكمىتى ئالدىدا ئالدىنقى قوۋمگە ئۇ تەۋپىق - ھىدايەت ۋە كېيىنكى گۇرۇھقا بۇ گۇمراھلىق پالاكەتلەر ئەقىل دائىرىسىدىن تاشقىرىدۇر. تەڭرىنىڭ ھېكمىتى ھەققىدە ئارتۇقچە پىكرىلەرنى قىلىش مەنئى قىلىنغان. بەندە بولسا رازىلىق ۋە تەسلىم بولۇشقا بۇيرۇلغان. بۇ جەھەتتىن ئىمان گەرچە دىن بىلەن تەستىقلاپ تىل ئىقرار قىلىش دېمەكتۇر، ئەمما ھەقىقەتتە ئىمان غەيبىكە ئىشىنىش دېمەكتۇر. بۇ دۆلەتكە ئەقىل يولى بىلەن يول تاپماق مۇمكىن ئەمەس. نەزم:

ئاڭا ئەقل ئېرۇر جۇملەسى پىچ - پىچ،
خۇدادىن بۆلەك يوق جاھان ئىچرە ھىچ.

ھىدايەت ئەزەلىيدۇر، ئىنايەت ئەبەدىيدۇر، ھىدايەت غەيبىكە ئىمان كەلتۈرمەكتىن ئىبارەتتۇر. ئۇنىڭ مۇھەببىتى ھېچبىر كەشپىيات ئىگىسى توسۇپ قالالمايدىغان مەكتەپتۇر. ھەزرىتى ئەلى ـــ تەڭرى ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ـــ دىن «مەرىپەت (تونىماق) دېگەن نېمە» دەپ سورالغاندا، ئۇ زات جاۋاب بېرىپ: «مەن خۇداۋەندى ئالەمنى خۇداۋەندى ئالەم بىلەن تونۇدۇم، خۇداۋەندى ئالەمدىن باشقىلارنى خۇداۋەندى ئالەمنىڭ نۇرى بىلەن تونۇدۇم.» دېگەنىكەن. قىسقىسى، تەڭرىتائالا تەننى يارانتى، ئۇنىڭ تىرىكچىلىكى، ھاياتلىقىنى تۇپراقغە ھاۋالە قىلدى. كۆڭۈلنى يارانتى، ئۇنىڭ ھاياتلىقىنى ئۆزىگە ھاۋالە قىلدى. دېمەك، ئەقىلدە تەننى ھايات قىلماق قۇدرىتى يوقتۇر. ئۇنداقتا قانداقمۇ كۆڭۈلنى ھايات قىلالىسۇن. شۇڭا، خۇدايىتائالا بۇ ھەقتە «ئەسلىدە ئۆلۈك بولۇپ، بىز ئۇنى (ئۇنىڭ قەلبىنى) تېرىلدۇرگەن» دەپ ئېيتقان. تەڭرى دىلىنىڭ ھاياتلىقىنى ئۆزىگە ھاۋالە قىلىپتۇ ۋە: «بىز ئۇنىڭغا كىشىلەر ئارىسىدا ھىدايەت تېپىشقا نۇر بەرگەن» ئەيتىپدۇركى دەپتۇ. يارانتۇچى بۇيۇك تەڭرى: «مۇسۇلمانلارنىڭ دىلىنىڭ روشەنلىكى بولغان نۇر مەندۇرمەن» دەپتۇ. تەڭرى يەنە: «ئۇلارنى كۆزگە ئىلماي قالمىغىن، بىز كۆڭلىنى زىكرىمىزدىن غەپلەتتە قالدۇرغان ئادەمگە ئەگەشمىگىن» دەپتۇ. كۆڭۈلنىڭ ئورامى، دائىرىسى، شەرھى، ۋە ئۇنىڭ خاتىمىسى پەقەت تەڭرى بىلەندۇر. ئۇنى بىلمەككە تەڭرىدىن باشقا رەھنەما يوقدۇر. خۇدايىتائالادىن باشقا نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى كېسەل قولدۇر. قول كېسەل بولسا، مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۇرىدىغان يولنى كۆرسىتەلمەيدۇ. بۇ پەردىنى ئېچىشقا تەڭرىدىن ئۆزگە ھېچكىم يول كۆرسىتەلمەيدۇ. بەندىنىڭ غەيبىكە ئىشىنىلىشى قېيىندۇر. ئەگەر ئەزەلىي ھىدايەتنىڭ مەيىن شامىلى يەتسە، كۆڭۈل گۈلىدىن ئىمان غۇنچىسى ئېچىلغۇسىدۇر. ئەگەر ھىدايەت مۇيەسسەر بولمىسا گەرچە بوران - چاپقۇنلار زەربە قىلغان تەقدىردىمۇ كۆڭۈل گۈلىنىڭ بىخ ۋە يىلتىزلىرى بىلەن

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توري
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

يۇلتۇزەتسەمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كۈل بەرگىلىرى كېچىلمايدۇ. نەزم:

پەرىشان قىلۇر گۈلنى بادى سەھەر،
گوتۇننى يارالماسلار گىللا تەبەر.

خۇددى پىرى ھىرات — تەگرى ئۇنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي — كېيىتقىنىدەك كەبىدىن ئەبۇ جەھىلمۇ چىقىدۇ. بۇتخانىدىن كىبراھىممۇ چىقىدۇ. دېمەك، گىش تەگرىنىڭ گىنايىتىگە باغلىق. باشقىسىنىڭ ھەممىسى باھانە.

بۇ مۇقەددىمىلەردىن مەقسەت تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ گىسلامغا مۇشەررەپ بولماقلىرىنىڭ سەۋەبىنى بايان قىلماقتىن گىبارەتتۇر. سەۋەب شۇ گىدىكى، تەگرى شەيخ جەمالىددىننى ئۇنىڭ ئالدىغا كەلتۈردى. تۇغلۇق تېمۇر خان گىتلىرىغا توگگۈز گۆشى يېگۈزۈپ تۇراتتى. خان شەيختىن سورىدى: «سەن ياخشىراقمۇ ياكى گىت ياخشىراقمۇ؟» شەيخ جاۋاب بېرىپ: «ئەگەر گىمان مېنىڭ بىلەن بولسا، مەن ياخشى، ئەگەر مەندە گىمان بولمىسا مەندىن گىت ياخشىدۇر» دېدى. خانغا بۇ سۆز قاتتىق تەسىر قىلدى. ۋە گىسلامنىڭ مۇھەببىتى ئۇنىڭ كۆڭلىدە قارار تاپتى. بۇ ھەقتىكى قىسسە تەگرىتائالا خالىسا كېيىنرەك تەپسىلىي شەرھلەنگۈسى.

تۇغلۇق تېمۇر خان گىسان بۇغا خانىنىڭ ئوغلىدۇر. گىسان بۇغا خانىنىڭ نەسەبى مۇنداق: ئۇ دەۋاچى خانىنىڭ ئوغلى، دەۋاچى خان بەراق خانىنىڭ ئوغلى، بەراق خان قاراسۇبۇ خانىنىڭ ئوغلى، قارا سۇبۇ خان چاغاتاي خانىنىڭ ئوغلى، چاغاتاي خان چىڭگىز خانىنىڭ ئوغلى، چىڭگىز خان بوسۇكاي خانىنىڭ ئوغلى، بوسۇكاي خان بەرەتان خانىنىڭ ئوغلى، بەرەتان خان قەبال خانىنىڭ ئوغلى، قەبال خان تۇمىنە خانىنىڭ ئوغلى، ئۇ بايسۇنقۇرخانىنىڭ ئوغلى، بايسۇنقۇرخان قايدۇن خانىنىڭ ئوغلى، قايدۇن خان دۇمەن خانىنىڭ ئوغلى، ئۇ بوقا خانىنىڭ ئوغلى، بوقا خان بۇزەنجىر خانىنىڭ ئوغلى، بۇزەنجىر خان ئالانقۇ كۆركلۈكىنىڭ ئوغلى، ئالانقۇ پاك مەسۇمە ئايال ئىدى. «زەپەرنامە»نىڭ باش قىسمىدا ئۇنىڭ ھېكايىسىنى مۇنداق سۆزلەر بىلەن رىۋايەت قىلىدۇ: ئۇ روشەن نۇر ئۇ ئايالنىڭ ھەلقۇمىگە كىردى. ئۇنىڭدىن ھامىلدارلىق تاپتى. خۇددى ئىمران قىزى مەريەمگە ئوخشاش. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تەگرىتائالانىڭ قۇدرىتىدىن تاشقىرى ئەمەستۇر. نەزم:

ئىشەنسەڭ چۇ مەريەم ھېكايانىنى،
بىلۇرسەن ئالانقۇانىڭ ھالاتىنى.

بۇ كىتابتا مەقسەت بۇزەنجىر خانىنىڭ ئانىسىدىن ئاتىسىز تۇغۇلغان ھېكايىسىنى بايان قىلىش ئەمەس، لېكىن ئۇنىڭ ئانىسى ئالانقۇ كۆركلۈكىنىڭ نەسەبى پۈتكۈل تارىخلاردا ئېنىق شەرھلەنگەن بولۇپ، نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەسكە يېتىدۇ. ئالانقۇنىڭ ئەجدادىنىڭ ھەربىرلىرىنىڭ ئەھۋاللىرى تەپسىلاتى بىلەن ھەممە تارىخلاردا زىكىر قىلىنغان. شۇڭا، گەپنى ئۇزارتىشتىن ئېھتىيات قىلىپ، بۇيەردە زىكىر قىلىنمىدى. بۇ كىتابتىكى مەقسەت شۇكى، موغۇلنىڭ مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىنكى ۋەقەلىرى زىكىر قىلىنغۇسىدۇر. بۇ مەقسەت ـ مۇددىئا كىتابىمىزنىڭ بېشىدىمۇ زىكىر قىلىنىپ ئۆتتى.

بۇ كىتابتا مەقسەت بۇزەنجىر خانىنىڭ ئاتىسىز تۇغۇلغان ھېكايىسىنى بايان قىلىش ئەمەس، لېكىن ئۇنىڭ ئانىسى ئالانقۇ كۆركلۈكىنىڭ نەسەبى پۈتكۈل تارىخلاردا ئېنىق شەرھلەنگەن بولۇپ، نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەسكە يېتىدۇ. ئالانقۇنىڭ ئەجدادىنىڭ ھەربىرلىرىنىڭ ئەھۋاللىرى تەپسىلاتى بىلەن ھەممە تارىخلاردا زىكىر قىلىنغان. شۇڭا، گەپنى ئۇزارتىشتىن ئېھتىيات قىلىپ، بۇيەردە زىكىر قىلىنمىدى. بۇ كىتابتىكى مەقسەت شۇكى، موغۇلنىڭ مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىنكى ۋەقەلىرى زىكىر قىلىنغۇسىدۇر. بۇ مەقسەت ـ مۇددىئا كىتابىمىزنىڭ بېشىدىمۇ زىكىر قىلىنىپ ئۆتتى.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قىدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ دەسلەپكى ئەھۋالىنىڭ بايانى

مەخپىي قالمىغايكى، موغۇلنىڭ ئۇلۇغ ۋە بىلەرمەن كىشىلىرىدىن پېقىر مۇنداق ئاڭلىغانىدىم ئاتام ۋە تاغام ـــ تەكرىتائالا ئۇلارغا بېھىش بېغىدىن ئورۇن بەرگەي ـــ لارمۇ مۇنداق رىۋايەت قىلاتتى: تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ ئاتىسى ئىسان بۇغا خانىنىڭ ئىككى ھەرىمى (خوتۇنى) بار ئىدى. چوڭىنىڭ ئىسمى ساتىلمىش خاتۇن، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى بولسا مەڭلىك خاتۇن ئىدى. ئىسان بۇغا خانىنىڭ ھېچ پەرزەنتى يوق ئىدى. ساتىلمىش خاتۇن ھەرەملىرىنىڭ ئۇلۇغى ئىدى. ئىسان بۇغا خان بىر تەرەپكە لەشكىرىي ئىش بىلەن كېتىپ قالدى. موغۇل خەلقىنىڭ رەسمىي قائىدىلىرى شۇكى ھەرەملەرنىڭ ھوقۇقى چوڭ ھەرىمى (خوتۇنى) دە بولىدۇ، خانىنىڭ كىچىك ھەرەم (خوتۇن) لىرىدىن قايسىسىنى خالىسا تۇرغۇزىدۇ، خالىمىسا ئەرگە بېرىدۇ. ئاشۇ كۈنلەردە مەڭلىك خاتۇننىڭ ئىسان بۇغا خاندىن ھامىلدار بولغانلىقى چوڭ خوتۇن (ھەرەم) غا ئايان بولدى. شۇڭا، ئۇنىڭ كۆڭلىدە قاتتىق كۈندىشلىق ۋە قىزغىنىش پەيدا بولدى. مەڭلىك خاتۇننى ئىسان بۇغا خانىنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرلىرىدىن شىراۋۇل دۇختەۋى ناملىق كىشىگە خوتۇنلۇققا بېرىپ ئۇنى بىرياققا ماڭدۇرۇۋەتتى. ئىسان بۇغا خان لەشكىرى ئىشلاردىن يېنىپ كېلىپ مەڭلىك خاتۇننى سورىدى. ساتىلمىش خاتۇن: «ئۇنى بىر كىشىگە بۇيرۇپ بەردىم» دېدى. خان: «بۇ ئىش ياخشى بولماپتۇ. چۈنكى، ئۇ مەندىن ھامىلدار ئىدى» دېدى. لېكىن، بۇنىڭدىن ئارتۇق ھېچنېمە دېيەلمىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ رەسىم ـــ قائىدىلىرى شۇنداق ئىدى. ئەمما خان بۇ ئىشقا ئىنتايىن ئاغرىندى، رەنجىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي خان ئالەمدىن ئۆتتى. موغۇل ئۇلۇسى ئىچىدە خان قالمىدى. شۇ سەۋەبتىن موغۇل خەلقىگە ۋەيرانچىلىق يۈزلەندى. پېقىر مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ بوۋام ئەمىر پولاچى دوغلات بىر خان پەيدا قىلىپ، مەملىكەتنىڭ قانۇن ـ تەرتىپلىرىنى تۇرغۇزۇشنى كۆڭلىگە پۈكتى. مۇشۇ غەرەز بىلەن تاشتېمۇر ناملىق كىشىگە شىراۋۇل دوختەۋنىي ئىزدەپ تېپىپ، مەڭلىك خاتۇننىڭ ئەھۋالىنى ئېنىقلاش ۋە ئۇنىڭدىكى ھامىلىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش، ئەگەر ئوغۇل تۇغۇلغان بولسا ئوغۇرلاپ قېچىپ ئېلىپ كېلىش ھەققىدە بۇيرۇق بەردى. تاشتېمۇر مۇنداق دېدى: «بۇ ئىشنىڭ مۇددىتى ۋە يولنىڭ مۇساپىسى بەكمۇ ئۇزۇن بۇ سەپەرگە يول ئۇزۇقلىرىنى يەتكۈزۈش قېيىن. شۇڭا، ئۇچ يۈز ئەچكۇ (ئۆچكە)، ئىنايەت قىلغايسەن. مەن ئۇلارنىڭ سۈتىنى ئىچىپ، شۇلار بىلەن غىزالىنىپ پۈتكۈل موغۇلىستان ئەتراپىنى كېزىپ، بۇ مەقسەت ۋە تەلەپنى قولغا كەلتۈرگەيمەن».

شۇنداق قىلىپ ئەمىر پولاچى تاشتېمۇرنىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇچ يۈز ئەچكۇ بېرىپ يولغا سالدى. تاشتېمۇر ئۇزۇن مۇددەتلەرگىچە موغۇلىستان ئەتراپلىرىدا شۇ مەقسەتتە ئىزدىنىپ يۈردى تاكى ئۇچ يۈز ئەچكۇدىن بىر كۆك ئەچكۇ قالغان چاغدا ئاندىن شىراۋۇل دۇختەۋنىڭ خەلقىرىگە ئۇچراشتى. مەڭلىك خاتۇننىڭ پەرزەنتلىرىنى ئېنىقلاپ سورىدى. ئۇلار ئېيتتىكى: «مەڭلىك خاتۇن ئىسان بۇغا خاندىن ھامىلدار ئىدى ئوغۇل تۇغدى. ئاندىن كېيىن دۇختەۋدىن يەنە بىر ئوغۇل تۇغدى. خاندىن بولغان ئوغلىغا تۇغلۇق تېمۇر خان دەپ ئات قويدى. شىراۋۇل دۇختەۋنىڭ ئوغلىغا ئىنجۇ مەلىك دەپ ئات قويدى».

ئەل قىسسە، تاشتېمۇر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ تۇغلۇق تېمۇر خاننى بىر يول بىلەن ئېلىپ قاچتى ۋە ئەمىر پولاچىنىڭ يېنىغا قاراپ يول ئالدى. ئەمىر پولاچى ئاقسۇدا ئىدى. چۈنكى، چاغاتاي خان مەملىكەتلىرىنى تەقسىم قىلغاندا ماڭلاي سۆيەنى ئەمىر پولاچىنىڭ بوۋىسى ئورتۇ

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب توری

بۇراغە بەرگەنىدى. «ماڭلاي سۆيە» دېگەن سۆز ئاپتاپ يۈزلۈك دېگەن بولىدۇ. ماڭلاي سۆيەنىڭ چېگرىسى شەرقىي كۇسان (كۇسەن، كۇچا) دىن تاكى بۈگۈرگىچە، غەربىي پەرغانىنىڭ يىراق ئاخىرقى ئۆلايىتى بولغان سام، غەر ۋە چاقىشمانغىچە، شىمال تەرىپى ئىسسىقكۆل، جەنۇب تەرىپى چەرچەن ۋە سېرىق ئۇيغۇر يۇرتىغىچە ئىدى. بۇ چېگرىنىڭ ئىچىنى ماڭلاي سۆيە دەپ ئاتايدۇ. بۇ چېگرىنىڭ ئىچىدىكى تامامى ئۆلايەتلەر ئەمىر پولاچىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئىدى. ئۇ زامانلاردا بۇ ھۇدۇت ئىچىدە بىرنەچچە شەھەرلەر بار ئىدى. ئۇ شەھەرلەرنىڭ چوڭراقلىرى قەشقەر، خوتەن، يەركەن ئۆزگەند، كاسان، ئاخسىكەنت، ئەندىجان، ئاقسۇ، ئاتباشى ۋە كۇسان (كۇسەن) قاتارلىقلار ئىدى. ئەمىر پولاچى ئاقسۇدا تۇراتتى. تاشتېمۇر تۇغلۇق تېمۇر خاننى تاپقان ۋاقتىدا ئۇنىڭ بىرلا كۆك ئەچكۇسى قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن تاشتېمۇرگە كۆك ئەچكۇ دېگەن لەقەم قويۇلدى، ھازىرمۇ تاشتېمۇرنىڭ نەسلىدىن بىر جامائە خالايىق بار، ئۇلارنىڭ لەقىمىمۇ كۆك ئەچكۇدۇر. شۇنداق قىلىپ تاشتېمۇر تۇغلۇق تېمۇر خان بىلەن بىللە ئاقسۇغا يېقىن يەتكەندە بىر توپ سودىگەرلەر بىلەن ھەمراھ بولدى. ئۇلار مۇزارت داۋىنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى مۇز يېرىلدى، خان مۇزنىڭ يېرىقىدىن مۇز تەكتىگە چۈشۈپ كەتتى. تاشتېمۇر سودىگەرلەرنىڭ بىرىنىڭ ئالدىغا باردى. ئۇ سودىگەرنىڭ ئىسمى بەگچەك ئىدى. تاشتېمۇر ئۇنىڭغا خانىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بايان قىلدى. ئاندىن بەگچەك قالغان ھەمراھلىرىغا بۇ ۋەقەنىڭ ماھىيىتىنى ئاڭلاتتى. شۇنداق قىلىپ ھەممە سودىگەرلەر تاشتېمۇرگە ھەمراھ بولۇپ مۇز يېرىلغان يەرنىڭ ئۈستىگە باردى. بەگچەك مۇزنىڭ تېگىگە چۈشتى. قارىسا خان سالامەت تۇرۇپتۇ. بەگچەك خاندىن ئىلتىپات ۋە ئىنايەت قىلىشقا ۋەدە ئالدى. ئاندىن: «ئاۋۋال سىز چىقسىڭىز مېنى ھېچكىم تارتىپ چىقىرىۋالمايدۇ — دە، مەن بۇ يەردە قېپ قالىمەن. ئەگەر مەن ئاۋۋال چىقسام جانابىڭىزنى چىقارماي ھېچ ئىلاج يوق.» دەپ، بۇ توغرىدا كۆپتىن - كۆپ ئۆزرىخالىقلار ئېيتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن يۇقىرىدىكىلەرنى چاقىرىپ: «ئارغامچىنى تاشلاڭلار!» دېدى. ئۇلار ئارغامچىنى سالدى. ئاۋۋال بەگچەك چىقتى ئاندىن خاننى چىقاردى.

شۇنداق قىلىپ خاننى ئاقسۇغا — ئەمىر پولاچىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى. ئەمىر پولاچى تۇغلۇق تېمۇر خاننى خان قىلىپ كۆتۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن پۈتكۈل موغۇلىستان، بەلكى چاغاتاي يۇرتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى تۇغلۇق تېمۇر خان ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگۈزدى. بۇنىڭ تەپسىلاتى كېيىنچە بايان قىلىنغۇسى.

تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ ئىسلامغا مۇشەررەف بولغانلىقىنىڭ بايانى

ھەزرىتى مەۋلانا ئەھمەد — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — ھەزرىتى مەۋلانا ئەرشىددىن — تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — نىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئىدى. تەۋەررۈك ۋە تەقۋادار زات ئىدى. ئۇنىڭ نەسەبلىرى ئىچكى جەھەتتىن خوجىلار — تەڭرى ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي — نىڭ سىلسىلىلىرىگە تۇتىشاتتى. پېقىر مۇھەممەد ھەيدەر مەۋلانا خوجا ئەھمەد — سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — ھەزرەتلىرىگە يېگىرمە يىل مۇلازىمەت قىلدىم. ئىككى جامە مەسچىت بار ئىدى، ئۇ زاتنىڭ ئىبادەتگاھى شۇ يەردە ئىدى. ئاندىن ئۆزگە جايدا ئۇ زاتنى ئۇچراتمىدىم. ئۇ زات ھەمىشە ئىبادەتگاھىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا خىلۋەتتە ئولتۇراتتى. دائىم ۋەزگويلار قاتاردا جامائەتكە قاراپ ئولتۇراتتى. سۇفىيە ئەھلى — تەڭرى

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي — سۆزلىرىنى ناھايىتى ياخشى ھايان قىلاتتى. ھەرقانداق مۇناسىۋەتسىز كىشىمۇ ئۇ ھەزرەتنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىسا تەسىرلىنەتتى. پىقىر ئاشۇ مەۋلانا خوجا ئەھمەد ھەزرەتلىرىدىن ئاڭلىغانىدىم، ئۇ زات مۇنداق دېگەنىدى: «بىزنىڭ ئاتا ۋە ئەجدادىمىزنىڭ تارىخلىرىدا مۇنداق يېزىلغان: مەۋلانا شۇجائىددىن مەھمۇد بولسا مەۋلانا ھافىزىددىن كەبىرى بۇخارىي ھەزرەتلىرىنىڭ ئىنىسى ئىدى. مەۋلانا ھافىزىددىن بولسا مۇجتەھىدلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقىلىرىدىن بولۇپ، ئۇلاردىن كېيىن مۇجتەھىد پەيدا بولماپتۇ. چىڭگىزخاننىڭ تالاپىتىدە بۇخارا ئۇلۇغلىرىنى يىغىپتۇ، چۈنكى چىڭگىزخاننىڭ ئادىتى شۇنداق ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار مەۋلانا ھافىزىددىننى شەھىت قىپتۇ. مەۋلانا شۇجائىددىن مەھمۇدنى ئۆي — ۋاقلىرى بىلەن قوشۇپ كۆچۈرۈپ، قارا قۇرۇمغا ئېلىپ بېرىپ ئولتۇراقلاشتۇرۇپتۇ. مەۋلانا شۇجائىددىن مەھمۇد قارا قۇرۇمدا ۋاپات بولۇپتۇ. ئاندىن كېيىن قارا قۇرۇم خاراب بولغاندا، مەۋلانا شۇجائىددىننىڭ ئوغلى خوتەن بىلەن تۇرپان ئارىلىقىدىكى بىر ئۇلۇغ شەھەر — كېتىك شەھىرىگە كۆچۈپ بېرىپتۇ. ئۇ زات ئۇ شەھەرلەردە ناھايىتى ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن تۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ بىرنەچچە ئەۋلاد شۇ يەردە تۇرۇپ قاپتۇ.» مەۋلانا خوجا ئەھمەد ھەزرەتلىرى ئۇ ئەۋلادلارنىڭ ھەممىلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى ۋە ئىش ئەھۋاللىرىنى تولۇق بايان قىلىپ بەرگەنىدى. ئەمما، پىقىرنىڭ خاتىرەمدىن چىقىپتۇ. خۇلاسە شۇكى، ئۇ ئەۋلادلارنىڭ ئاخىرقىسىنىڭ ئىسمى شەيخ جەمالىددىن بولۇپ، ناھايىتى تەقۋادار ۋە ئۇلۇغ كىشى ئىكەن، شەھىرى كېتىكتە تۇرۇۋاتقانىكەن. ئۇ زات بىر جۈمە كۈنى جۈمەدىن يېنىپ ۋەز ئېيتىپتۇ، خالايىققا خىتاب قىلىپ: «ئەي خۇدانىڭ بەندىلىرى، ئىلگىرى سىلەرگە نەچچە نۆۋەت ۋەز — نەسىھەت قىلغانىدىم، ھېچبىرىڭلار نەسىھىتىمگە ئۇنمىدىڭلار! مانا ئەمدى ماڭا شۇنداق مەلۇم بولدىكى، خۇداۋەندى ئالەم بۇ شەھەرگە چوڭ بالا ـ قازا ئەۋەتىدۇ. ماڭا بۇ يەردىن قېچىپ كېتىش ھەققىدە پەرمان ۋە ئىزنى بولدى. تەقدىرىتائاللانىڭ رەھمىتى بىلەن بۇ بالادىن قېچىپ خالاس بولارمەن. ئاگاھ بولغايسىزلەركى، بۇ مېھنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ۋەز ئېيتىشىمدۇر. ئەمدى سىزلەردىن رۇخسەت تىلەيمەن ۋە سىزلەر بىلەن خوشلىشىمەن. بۇنىڭدىن كېيىن دىدارلىشىش قىيامەتكە باقىي قالغۇسىدۇر.» دېدى. شەيخ شۇنىڭدىن كېيىن مۇنبەردىن چۈشتى. مەسچىتنىڭ مەزنىمۇ ھەزرىتى شەيخ بىلەن ھەمراھ بولۇپ قېچىش نىيىتىدە مەسچىتتىن بىللە چىقتى. چۈنكى، مەزىن شەيخنىڭ سۆزلىرىگە تولۇق ئىشىنەتتى. شۇڭا، ئىلتىماس قىلىپ : «پىقىرمۇ خىزمەتلىرىدە بولسام» دېدى. شەيخمۇ قوبۇل قىلدى. ئۇلار شەھەردىن بىللە چىقىپ ئۇچ پەرسەڭ يىراقتىكى بىر يەرگە بېرىپ چۈشتى. بىراق، مەزىننىڭ شەھەردە ئازراق زۆرۈر ئىشى بارئىدى. ئۇ زۆرۈرىيەتنى ئادا قىلىش ئۈچۈن رۇخسەت تىلىدى. شەيخمۇ ئىزنى بەردى. مەزىن شەھەرگە كىردى. ئۇ ئىشنى ئورۇندىپ يېنىپ چىقىۋېتىپ يولدا ھېلىقى مەسچىت ئالدىغا كېلىپ قالدى. مۇزىن كۆڭلىدە: «خوشلىشىش سۆپىتىدە ئەڭ ئاخىرقى قېتىم خۇپتەنگە بىر ئەزان ئوقۇۋېتەي» دەپ ئويلاپ، مەسچىتنىڭ مۇنارىسىگە چىقتى. نامازخۇپتەنگە ئەزان ئوقۇۋېتىپ كۆردىكى، ئاسماندىن قارغا ئوخشاش بىر نەرسە ياغماقتا. ئەمما، ئۇنىڭدا نەم يوق. ئەزاننى تامام قىلىپ ۋە بىر ئاز تۇرۇپ: «ئەسسەلات! ئەسسەلات!» دېدى. ئۇنىڭدىن كېيىن چۈشۈپ قارىسا، مۇنارىنىڭ ئىشىكى ئېتىلىپ قاپتۇ. چىقىشقا يول تاپالماي يەنە مۇنارىنىڭ ئۈستىگە چىقتى. ئۇ ئويلاپ يەتتىكى قۇم يېغىۋېتىپتۇ، شۇ تەرىقىدە شەھەرنى قۇم بېسىپ كېتىپتۇ. بىر سائەت ئۆتكەنىدى، كۆزىگە يەر يېقىن كۆرۈندى. ئۇ جەزملەشتۇردىكى مۇنار تۆپىسىدىن يەر يۈزىنىڭ

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب تورى

ئارىلىقى بىر ئادەم بويى قاپتۇ. مەزىن مۇناردىن ئۆزىنى ئاستا يەرگە تاشلىدى. قورققان ۋە تىترىگەن ھالدا يۈگۈرۈپ تۇن يېرىملاشقان ۋاقىتتا شەيخنىڭ ئالدىغا قايتىپ كەلدى. يۈز بەرگەن ۋەقەنى شەيخكە سۆزلەپ بەردى. شەيخ: «تەقدىرنىڭ ئالانىڭ غەزىپىدىن يىراق بولغان ياخشى» دەپ، شۇ ھامان يولغا راۋان بولدى — دە، تېزلىك بىلەن يۈرۈپ كەتتى. ھازىرمۇ ئۇ شەھەر قۇمنىڭ ئاستىدا بار. بەزى ۋاقىتلاردا شامال قۇمنى ئۆچۈرۈپ كەتسە، مۇنارنىڭ ياكى گۈمبەزلەرنىڭ ئۇچى كۆرۈنۈپ قالىدۇ. كۆپلىگەن ئۆي ۋە ھويلىلارمۇ ئېچىلىپ قالىدۇ. كۆپىنچە ئۆيلەرنىڭ ئىچىگە كىرسە، ھەممە ئۆي ئەسۋابلىرى ۋە ئۆي ئىگىسىنىڭ ئوستىخانلىرى قۇرۇپ — چۈرۈپ ياتقانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ئۇ يەردىكى كۆپلىگەن جانسىز نەرسىلەر ھېلىمۇ نۇقسانسىز ھالدا تۇرۇۋاتىدۇ. دېمەك، شۇنچە ئۇلۇغ كىتىك شەھىرى قۇمنىڭ تېگىدە قاپتۇ. شەيخ مەزىن بىلەن نەچچە كۈن يول يۈرۈپ ئاقسۇ چېگرىسىدىكى ئايكۆل دېگەن جايغا يېتىپ كەپتۇ. شۇ كۈنلەردە تۇغلۇق تېمۇر خان ئاقسۇدا ئىكەن. تاشتېمۇر ئېلىپ قاچقان ۋاقتىدا خان ئون ئالتە ياشتا ئىكەندۇق، شەيخ بىلەن كۆرۈشكەن كۈنلەردە بولسا ئون سەككىز ياشقا كىرگەنىكەن.

خانىنىڭ شەيخ بىلەن ئۇچرىشىش ۋەقەسى مۇنداق بولغانىدى: تۇغلۇق تېمۇر خان شىكارغا چىقماقچى بولدى، بۇ ھەقتە ئالدىن پەرمان چۈشۈرۈپ: «ھېچكىم بۇ شىكارغا خىلاپلىق قىلمىسۇن، ھەرقانداق ئىشى بولسا قويۇپ تۇرۇپ، شىكارغا چىقسۇن!» دەپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. تاۋاچىلار قارىسا بىرمۇنچە خالايىق شىكارغا قوشۇلماي، ئۆي - باقى بىلەن بىر جايدا ئولتۇرۇۋېتىپتۇ. ئۇلار شەيخ باشلىق ھەممىلىرىنى تۇتۇپ ھەيدەپ خانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى-دە: «بۇلار شىكارغا ھازىرلانماي، يارلىققا خىلاپلىق قىپتۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن تۇتۇپ كەلدۇق. قانداق جازا بېرىشكە يارلىق بېرىلسە ئىجرا قىلغايمىز» دەپ ئەرز قىلىشتى. خان ئۇ جامائەتتىن: «نېمە ئۈچۈن يارلىقنى ئەستە تۇتماي، پەرمانىمغا خىلاپلىق قىلدىڭلار؟» دەپ سورىدى. شەيخ جاۋاب بېرىپ: «بىز ۋەيران بولغان كېتىك شەھىرىدىن يېڭىدىلا كەلگەن مۇساپىر كىشىلەرمىز، شۇڭا شىكاردىن ۋە پەرماندىن خەۋىرىمىز يوق ئىكەن، ئەگەر بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان بولساق ئىدۇق، يارلىققا ئەسلا خىلاپلىق قىلماس ئىدۇق» دېدى. خان ئاچچىقلىنىپ: «تاجىك خەلقى ئادەم ئەمەس» دېدى ۋە شۇ ھالەتتە ئىتلىرىغا توڭگۇز گۆشى بېرىۋاتاتتى، شۇ ئاچچىقىدا يەنە شەيختىن: «سەن ياخشىمۇ يا بۇ ئىتمۇ؟» دەپ سورىدى. شەيخ ئېيتتىكى: «ئەگەر ئىمان مېنىڭ بىلەن ھەمراھ بولغان بولسا، مەن ياخشىمەن، ئەگەر ئىمان مېنىڭ بىلەن ھەمراھ بولمىسا، ئىت ياخشىراقتۇر.» بۇ سۆزنى ئاڭلىغان ھامان شاھ دەرھال ئوردىغا قايتتى، ۋە بىر كىشىگە بۇيرۇق بېرىپ: «سەن بۇ تاجىكنى ئىززەت بىلەن ئاتقا مىندۈرۈپ، مېنىڭ قېشىمغا ئېلىپ كەلگىن» دېدى.

ئۇ موغۇل ئاتنى شەيخنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى، شەيخ قارىسا ئاتنىڭ ئىگىرى پۇتۇنلەي توڭگۇزنىڭ قانلىرى بىلەن بۇلغىنىپتۇ. شۇڭا، شەيخ: «مەن پىيادە بارىمەن» دېدى. موغۇل ناھايىتى دەبدبە بىلەن سىياسەت قىلىپ: «خانىنىڭ يارلىقى شۇنداقتۇرىكى، ئاتقا مىنگەيسىز!» دېدى. شەيخ ئىلاجسىز ھالدا لۆڭگىلىرىنى ئىگەرنىڭ ئۇستىگە يېپىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۇستىگە مىندى. سارايغا كېلىپ كۆرىكى، خانبىر خىلۋەت ھۇجرىدا تەنھا ئولتۇرۇۋېتىپتۇ. ئۇنىڭ چىرايىدا غەم - ئەندىشە ئالامەتلىرى كۆرۈنۈپ تۇرۇۋېتىپتۇ. شەيخ خانىنىڭ يېنىغا يېقىن بارىدى. خان شەيختىن: «ئەگەر ئۇ كىشىگە ھەمراھ بولسا ئىتتىن ياخشى بولمىدىغان، ئۇ ھەمراھ بولمىسا ئىتتىن بەتتەر بولمىدىغان قانداق نەرسە ئۇ؟» دەپ سورىدى. ھەزرىتى شەيخ جاۋاب بېرىپ: «ئۇ ئىماندۇر» دېدى، ۋە ئىمانىنىڭ تەرىپىنى ئىسلامنىڭ ھۆكۈملىرىنى

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب توری

باشتىن ئاخىر شەرھلەپ ئوقۇتتى. خان ئىختىيارسىز يىغلاپ كەتتى ۋە ئېيتتىكى: «مەن خان بولۇپ، مۇستەقىل ئىش باشلىغىنىمدا مېنىڭ ئالدىمغا چوقۇم كەلگەيسىز، مەن ئەلۋەتتە مۇسۇلمان بولغايمەن.» خان شۇنىڭدىن كېيىن شەيخنى ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن ياندۇردى. بۇ ۋەقەدىن نەچچە مۇددەتلەر ئوتكەندە شەيخ ئالەمدىن ئوتتى.

ئەمما، شەيخنىڭ مەۋلانا ئەرشىددىن ئاتلىق بىر ئوغلى بارئىدى. ئىلىم ـ ئېرپاندا يۇقىرى كامالەتكە يەتكەنىدى. ھەزرىتى شەيخ ۋاپات قىلىش ۋاقتىدا بۇ ئوغلىغا ۋەسىيەت قىلىپ: «مەن بىر چۇش كۆردۈم، چۈشۈمدە: بىر ئېگىزلىكنىڭ ئۈستىگە بىر چىراغنى ئېلىپ چىقىپ ياندۇردۇم. پۈتكۈل شەرق ئۇ چىراغنىڭ نۇرى بىلەن يورۇپ كەتتى. ئۇ چۈشنى كۆرۈپ نەچچە مۇددەتتىن كېيىن ئاقسۇدا تۇغلۇق تېمۇر خان بىلەن ئۇچراشتىم، تۇغلۇق تېمۇر خان ۋەدە قىلىپ: «ئەگەر خان بولسام مۇسۇلمان بولىمەن، دېگەنىدى. ئەمما، مېنىڭ ئۆمرۈم ئۇنىڭچە ۋاپا قىلمىدى، سەن بۇ ۋەسىيىتىمنى ئۇنتۇپ قالماي، قاچانكى ئۇ يىگىت خان بولسا، ئۇنىڭ ئالدىغا بارغىن، ئېھتىمال ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ ئىسلامغا مۇشەررەف بولسا كېرەك. ئەگەر شۇنداق بولسا بۇ سائادەت ساڭا مۇيەسسەر بولسا، ئېھتىمال ئالەم سېنىڭ بىلەن مۇنەۋۋەر بولغاي.» دەپ ۋەسىيەتلىرىنى تامام قىلغاندىن كېيىن، شەيخ پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە راۋان بولدى.

بۇ ۋەقەدىن نەچچە مۇددەت ئوتكەنىدى، تۇغلۇق تېمۇر خان شاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. بۇ خەۋەر مەۋلانا ئەرشىددىنگە يەتتى. مەۋلانا ئەرشىددىن شۇ ھامان ئاقسۇدىن موغۇلىستانغا باردى. كۆردىكى تۇغلۇق تېمۇر خان ئىنتايىن بۇيۇك پادىشاھلىق شان ـ شەۋكەتتىدە بەرقارار بولۇپتۇ. شەيخ قانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، خان بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولالمىدى. شۇڭا، ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە خانىنىڭ ئوردىسىغا يېقىن بېرىپ، ئەزان ئوقۇشقا باشلىدى. ئاخىر بىر كۈنى سەھەردە خان مۇلازىملىرىدىن بىرىنى چاقىرىپ: «نەچچە كۈندىن بېرى ھەر كۈنى ئەتىگەندە بىر خىل ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ، سەن بېرىپ بۇ ئاۋازدا قىچقارغان كىشىنى مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا ئېلىپ كەلگىن» دېدى. ھەزرىتى، بىر كۈنى تېخى ئەزانىنى تولۇق تۇگىتىپ بولالمىغاندى، ھېلىقى موغۇل يېتىپ كېلىپ ئۇنىڭ قۇلىقىدىن تۇتتى — دە، تارتقان پېتى خانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. خان ھەزرىتى مەۋلانا ئەرشىددىنىنى يېقىنراق كېلىشكە چاقىردى ۋە مۇنداق دېدى: «سەن كىمسەن؟ ھەر سەھەردە راھەت ـ پاراغەتتە ئۇخلاۋاتقان ۋاقتىمدا قاتتىق ئاۋازدا ۋارقىراپ، مېنى ئۇيقۇ راھىتىدىن مەھرۇم قىلىسەن؟» مەۋلانا ئەرشىددىن: «مەن سىز پالانى ۋاقتىدا ئۇنىڭغا مۇسۇلمانلىق دائىرىسىگە كىرىش ھەققىدە ۋەدە بەرگەن كىشىنىڭ ئوغلى بولىمەن» دەپ، ئاتىسىدىن ئاڭلىغان ھېكايەتنى باشتىن ئاخىرغىچە بايان قىلدى. خان: «خۇش كېلىپسىز ئاتىڭىز قەيەردە؟» دەپ سورىدى. مەۋلانا: «ئاتام ۋاپات قىلدى، ماڭا بۇ ئىشلارنى ۋەسىيەت قىلدى» دېدى. خان ئېيتتىكى: «مەن خانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن بېرى ھەمىشە «مەن ۋەدە بەرگەن كىشى ئەجەب كەلمىدىغۇ، دەپ ئويلاپ يۈرەتتىم. مانا سىزنىڭ كەلگىنىڭىز ناھايىتى ئوبدان بولدى. ماڭا تەلىم بېرىڭ، مۇسۇلمانچىلىق يوللىرى قانداق بولىدۇ؟» ھەزرىتى مەۋلانا بىلدىكى، ھىدايەت قۇياشى بۇ سەھەردە ئىنايەت شەرقىدىن تۇغۇلۇپ، كۇپارلىق تۇنىنىڭ قاراڭغۇلۇقىنى يوقالغۇسىدۇر. ھەزرىتى مەۋلانا خانغا غۇسلى قىلىش يوللىرىنى ئۆگەتتى. غۇسلىدىن پاراغ بولغاندىن كېيىن، ئىمانىنى بايان قىلىشقا باشلىدى. بۇ ساڭادەتمەن خان ھايالسىز ۋە تەخىرسىز ھالدا چىن دىلىدىن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىمان ئىسلامنى ئاشكارا قىلىش خۇسۇسىدا مەسلىھەتلەشتى. ئاخىر مەسلىھەت شۇنىڭغا قارار

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇرکىتاب توری

تاپتىكى، ئەمىرلەرنى بىردىن — بىردىن قىچقىرىپ ئىمانغا دەۋەت قىلىنغاي، ئەگەر قوبۇل قىلسا ئىش ئوڭغا تارتقىنى، ئەگەر رەت قىلغۇچىلار چىقسا ئايەت ھۆكۈمى بىلەن قەتل قىلىنغاي. بۇ مەسلىھەتكە قارار تاپقاندىن كېيىن كۈندۈز بولدى. پېقىر مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ بوۋام ئەمىر تۆرەك بولسا شۇ چاغلاردا دوغلات مەنسىپىدە ئولتۇرۇۋاتقانىدى. خان ئەمىر تۆرەكنى يالغۇز ھالدا چاقىردى. ئەمىر تۆرەك خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ قارىسا، خان بىر تاجىك بىلەن يانمۇ يان ئولتۇرۇپتۇ. ئەمىر تۆرەك كىرگەندىن كېيىن، خان سۆز باشلاپ ئۇنى ئىسلامغا دەۋەت قىلدى. ئەمىر تۆرەك يىغلاپ تۇرۇپ: «ئۇچ يىل بولدى، پېقىر قەشقەرلىك تەقۋادارلارنىڭ ئالدىدا مۇسۇلمان بولغانىدىم، ئەمما سىزدىن قورقۇپ ھازىرغىچە ئاشكارا قىلمىغانىدىم. ئادەم پەرزەنتىگە بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق بەخت ـ سائادەت يوقتۇر» دەپ ئەرز قىلدى. خان بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، شادلانغىنىدىن يۈگۈرۈپ قوپۇپ، ئەمىر تۆرەكنى قۇچاقلاپ كۆرۈشتى. ئۇلار ئۇچ بولدى. ئۇلار شۇ تەرىقىدە ئەمىرلەرنى بىردىن ـ بىردىن قىچقىرىپ ئىمانغا دەۋەت قىلاتتى. ئەمىرلەرمۇ توختاۋسىز قوبۇل قىلاتتى. تاكى نۆۋەت چۈراس ئەمىرلىرىگە يەتتى. ئۇلار ئىسلامغا كىرىش بارىسىدە ئىككىلىنىپ توختاپ قالدى ۋە بۇ شەرتنى ئارىغا سالدى: «سۇنقۇي بۇقە ئاتلىغ بىر كىشى بار. ئەگەر بۇ تاجىك شۇ كىشى بىلەن چېلىشىپ ئانى يىقىتسا، ئىمان كەلتۈرىمىز» دېيىشتى. ئەمىرلەر ئۇلارغا: «سىلەر نېمانداق ئورۇنسىز شەرتلەرنى ئارىغا سالىسىلەر؟» دېدى. ھەزرىتىسى مەۋلانا ئېيتتىلاركى: «بۇ شەرتمۇ بولىدۇ. بۇلار ھەر نېمىنى دېسە ئورۇنلۇق: مەن ئۇ كىشى بىلەن چېلىشاي، ئەگەر مەن ئۇنى يىقىتالىسام ئاندىن سىزلەرنى ئىمانغا تەكلىپ قىلاي. بۇ ئىشتا ئىختىيار سىزلەردە بولسۇن. خان ھەزرىتى مەۋلاناغا: «مەن ئۇ كىشىنى بىلىمەن. ئۇ شۇنداق زور كاپىردۇركى، ئادەم نەسلىدىن ئەمەستۇر. ئىككى ياشلىق تۆگىنى كۆتۈرەلەيدۇ» دېدى. ھەزرىتى مەۋلانا: «ئەگەر پاك ۋە بەرھەق تەڭرى موغۇلنىڭ ئىسلامغا مۇشەررەپ بولۇشىنى ئىرادە قىلغان بولسا ۋە بۇ سائادەت مېنىڭ ئېتىمغا پۈتۈلگەن بولسا، ئەلۋەتتە ماڭا كۈچ ـ قۇۋۋەت بەرگۈسىدۇر» دېدى. ئەمما، خان باشلىق مۇسۇلمانلار بۇ ئىشقا رازى ئەمەس ئىدى. شۇنداقتىمۇ ھەر ھالدا چوڭ سورۇن تۈزۈلدى. سۇنقۇي بۇقەنى ئېلىپ كەلدى. ئۇ كەلگەندىن كېيىن، ھەزرىتى مەۋلانا ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى. سۇنقۇي بۇقە ئۆز كۈچ ـ قۇۋۋىتىگە مەغرۇر بولدى ۋە تەكەببۇرلۇق بىلەن ھەزرىتى مەۋلاناغا قارىدى. ئۇ ئۆز نەزەردە ھەزرىتى مەۋلانانى ناھايىتى ئاجىز ۋە خار كۆردى. ئۇلار چېلىشىشقا باشلىدى. ھەزرىتى مەۋلانا قوللىرىنى ئۇنىڭ كۆكرىكىگە قويدى. شۇ ھامان سۇنقۇي بۇقە بىھوش بولۇپ يىقىلدى. بىر پەستىن كېيىن ھوشىغا كېلىپ كەلىمەئى شاھادەت ئېيتىپ، زار ـ زار يىغلىغان ھالدا مۇسۇلمان بولۇپ ئورنىدىن قوپتى ۋە ھەزرىتى مەۋلانانىڭ ئايىغىغا يىقىلدى. پۈتكۈل خالايىق ئارىسىدىن قىقاس ـ چۇقان چىقىپ كەتتى. شۇ كۈنى 60 مىڭ كىشى بىراقلا مۇسۇلمان بولدى. ئۇلار ھەممىسى چاچلىرىنى ئالدۇرۇپ، ئۆزلىرىنى خەتنە قىلدۇردى. ئىسلام نۇرى كۈپارلىق قاراڭغۇلۇقىنى يوقاتتى. چاغاتاي خانىنىڭ يۇرتىدا ئىسلام يېيىلدى. تەڭرى تەئالاغا تەشەككۈركى، تاكى بۈگۈنگىچە بۇ ئالىي مەرتىۋىلىك خانلىقتا ئىسلام دۆلىتى بەرقارار بولدى. ئاندىن كېيىن بۇ دۆلەتمەن خان ئاتا ۋە ئەجدادىنىڭ ئادىتىگە خىلاپ ھالدا ئىسلامنى كۈچلەندۇرۇش ئۈچۈن، شۇ قەدەر كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. بۇ ھەقتىكى بايانلار كېيىن زىكىر قىلىنغۇسى.

مەۋلانا خوجا ئەھمەد ئەھلى سالاھ ۋە تەقۋادار زات ئىدى. پېقىر بۇ ھېكايەتنى شۇ زاتدىن ئاڭلىغانىدىم.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

لېكىن، تۇغلۇق تېمۇر خان موغۇل خەنقىنىڭ ئارىسىدا مەۋلانا ئەرشىدىنىڭ قولىدا مۇسۇلمان بولۇپتۇ، دېگەندىن باشقا ھېكايەت يوق. يەنە تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى ھەققىدىكى تەپسىلىي ۋەقەلىكنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ قالغان ئەھۋاللىرى ھەققىدىكى قىسسەلەرمۇ موغۇللار ئارىسىدا مۇتلەق يوق، ئەمما «زەپەرنامە» دە بار. بۇ كىتابقىمۇ «زەپەرنامە» دىن نەقىل ئېلىندى.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:

تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ ماۋەرائۇننەھر ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ بارغانلىقى

ماۋەرائۇننەھر مەملىكىتىنىڭ ئەھۋالى مەزكۇر ۋەقەلەرنىڭ سىرتىدا بايان قىلىندى. تۇغلۇق تېمۇر خان ئىبنى ئىسان بۇغاخان ئىبنى دەۋاخان بولسا چاغاتاي خانىنىڭ نەسلىدىن ئىدى ۋە جېتەنىڭ پادىشاھى ئىدى. ئۇ مەملىكەت ھەسەب ۋە نەسەب ئېتىبارى بىلەن ئۇنىڭ ھەققى ئىدى. شۇڭا، پۇتكۇل ھەيۋەت ـ ھەشەمەتلىرىنى تۇزۇپ، ئۇلۇغ لەشكەر توپلاپ، تارىخقا 761 ـ (چاشقان) يىلى رەبىئەل ئاخىر ئېيىدا جاھانگىرلىك رەسىم ـ قائىدىلىرى بىلەن ئارزۇ ـ يۇزىنى ماۋەرائۇننەھر تەرىپىگە قاراتتى. ۋىرمە شىرىن خان ۋاپاتىدىن تا مۇشۇ ۋاقىتقىچە 30 يىل ئۆتكەنىدى. بۇ قەرنە ئىچىدە چاغاتاي خان ئۇلۇسىدا سەككىز خان پادىشاھلىق قىلىپ ئۆتتى. تۇغلۇق تېمۇر خان خوجەند دەرياسىنىڭ لېۋىدىكى چاقبۇلاق دېگەن جايغا يەتتى. تاشكەنت ئەمىرلىرى بىلەن دۆلەت ئەركانلىرى مەسلىھەتلىشىپ مۇنداق قارارغا كەلدى: كەرەيت ئەھلىنىڭ ئۇلۇغى ئۇلۇغ تېمۇر ئالدىن يۈرگەي، ئەرگەنۇن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغى بولغان ھاجى بەگ، قاۋغلى ئەھلىنىڭ ئۇلۇغى بولغان تەكجىل قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئالدىن يۈرۈش قىلغاي. شۇنداق قىلىپ بۇ ئۇچ ئەمىر يارلىق ھۆكمىگە بىنائەن ئالدىن يۈرۈش قىلىپ، خوجەند دەرياسىدىن ئۆتتى. ئەمىر بايەزىت جالايىر، تەۋەلىك قەدىمىنى مۇۋەپپەقىيەت يولىغا قويۇپ، ئۆز قوۋمى بىلەن بۇ ئەمىرلەرگە قوشۇلدى. بۇ ئەمىرلەرنىڭ كېڭەش ـ ئىتتىپاقى بىلەن شەھرىسەبز تەرىپىگە يۈرۈش قىلدى. ئەمىر ھاجى بارلاس كىشى ۋە قارشى ناھىيىلىرىنىڭ لەشكەرلىرىنى يىغىپ، بۇلارغا تاقابىل تۇرۇپ مۇداپىئە قىلماق نىيىتىدە ئاتلاندى. كېيىن قايتا ـ قايتا ئويلىنىپ بۇنداق قىلىشنى مۇۋاپىق كۆرمەي، بۇ ئىككى لەشكەر روبىرو بولۇشتىن بۇرۇن، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى خۇراسان تەرىپىگە ياندۇردى.

نەزم:

ئاچىلغۇنچە تەدبىير ئىلە ئەقدى كار،
سەلامەت بولۇ قىلماغىل كارنزار.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)